
Životní šance mužů a žen v období transformace*

Srovnání České a Slovenské republiky

JOSEPH HRABA**

Iowa State University, Ames, IA, USA

ALLAN L. MCCUTCHEON**

Gallup Research Center, University of Nebraska-Lincoln, Lincoln, NE, USA

JIŘÍ VEČERNÍK**

Sociologický ústav AV ČR, Praha

Gender Differences in Life Chances during the Post-Communist Transformation

Comparison of the Czech and Slovak Republics

Abstract: Growing gender inequality has been forecasted for post-communist Europe. This study compares trends in women's and men's self-reported economic life chances (unemployment and economic security) as well as anti-democratic attitudes with eight national surveys (1990 through 1994) in the Czech and Slovak Republics. Neither a divergence nor convergence between the genders is found. However, the republics diverged on many of the same indicators, particularly since separation in 1993. State policy and changing labour needs since 1990 are possible reasons for the lack of gender divergence in life chances. Future research in other post-communist countries should determine whether this is a cross-national trend or specific to these two countries.

Sociologický časopis, 1997, Vol. 33 (No. 4: 405-421)

Úvodem

Rozvíjejí se v postkomunistické Evropě životní šance žen z ekonomického hlediska odlišně od odpovídajících životních šancí mužů? Kladná odpověď na tuto otázku byla obsažena v mnoha předpovědích o expanzi genderové nerovnosti v souvislosti s kapitalistickými a demokratickými reformami [např. Ciechocinska 1993; Funk a Mueller 1993; Haney 1994; Watson 1993a, 1993b]. Marx Ferree a Young [1993] došli ke shodnému závěru, že ženy v bývalé NDR se následkem procesu sjednocování ocitly v pozici „porážení“. Racioppi a See [1995: 819] napsali o postsovětském Rusku, že „...přechod od komunismu s sebou nesl množství negativních vlivů a dopadů na ekonomickou situaci žen...“ a Ciechocinska [1993: 325] v souvislosti s Polskem prohlásila, že „...transformace ekonomického systému se dostala do bodu, kdy si od žen žádá větší daň než od mužů“. Obdobné výroky považujeme za předpovědi růstu genderové nerovnosti v postkomunistické Evropě.

*) Na podpoře tohoto výzkumu se podílel výzkumný grant NIMH (MH50269), dále granty NATO a Fulbrightův grant holandsko-americké Commission for Educational Exchange a grant Work and Organization Research Centre, Tilburg University v Holandsku.

**) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: Doc. ing. Jiří Večerník, CSc., Sociologický ústav AV ČR, Jilská 1, 110 00 Praha 1, tel. (02) 24 22 09 79, l. 222, 223, fax (02) 24 22 02 78, e-mail vecernik@mbox.cesnet.cz

Máme doklady o tom, že v bývalé NDR se zhoršuje postavení žen na trhu práce a v oblasti státních dávek tím, že jsou jim např. kráceny či dokonce zcela odnímány placené mateřské dovolené či podpory na děti [Dolling 1994; Marx Ferree 1995; Marx Ferree a Young 1995; Rosenberg 1991; Rueschemeyer 1993]; obdobný trend byl popsán i v bývalé Jugoslávii [Davidovic 1994]. V bývalém Sovětském svazu zase privatizace vyvolala vlnu propouštění, která byla disproporční v neprospěch žen; ženy tvořily většinu nezaměstnaných a účast žen v politice dramaticky klesla [Lapidus 1993; Racioppi a See 1995]. Další známkou zhoršujícího se postavení žen v těchto zemích je růst komercializovaného sexu a pornografie na straně jedné, ale i požadavek ze strany nacionalistického hnutí, aby se ženy vrátily ke svým tradičním domácím rolím na straně druhé. Uvedená zjištění tedy odpovídají častému tvrzení o expanzi nerovnosti v průběhu postkomunistické transformace [např. Przeworski 1991; Staniszkis 1991]. Lze však skutečně hovořit o růstu genderové nerovnosti v postkomunistické Evropě?

Většina výzkumů genderových nerovností v průběhu postkomunistické transformace se omezila pouze na dvě pozorování: před a bezprostředně po začátku transformace. Srovnání založená na genderové odlišnosti nejsou vždy explicitní a výzkumy jsou často prováděny na malých a specifických populacích. Např. výzkum, ve kterém Marx Ferree a Young [1993] srovnávali postavení vysokoškolsky vzdělaných žen bývalé NDR na počátku 90. let s jejich postavením před rokem 1989, neobsahuje žádné explicitní srovnání se situací mužů a opírá se jen o porovnání uvedených dvou časových bodů. Postkomunistickou transformací je třeba chápat jako nadnárodní trend a její dopad na vývoj genderové otázky je nutno zkoumat na více národních vzorcích a ve více časových bodech. Ideální by byla longitudinální studie, která by zahrnovala výzkum před transformací a několik výzkumů po ní. Vzhledem k tomu, že obdobný výzkum není k dispozici, používáme k naší analýze časovou sérii výzkumů zahrnující období 1990-1994 a srovnáváme hodnocení ekonomických životních šancí mužů a žen v České republice a na Slovensku.

Genderová nerovnost se týká relativního postavení mužů a žen ve společnosti, popsaného v dimenzích majetku, moci, statusu a ovládnutí idejí. Příbuzným pojmem jsou genderové životní šance, neboli srovnatelný přístup mužů a žen k životním zkušenostem. Naše analýza se omezuje pouze na genderové životní šance, konkrétně pak na výpovědi mužů a žen o jejich ekonomických šancích v uvedených dvou zemích. Sledovat budeme také postoje českých a slovenských mužů a žen k reformám.

Výzkum ve Spojených státech ukázal, že lidé, jejichž ekonomická situace je příznivá, mají větší tendenci podporovat kapitalismus [Kluegel a Smith 1981, 1986; Rytina, Form a Pease 1970]. Przeworski [1991] a Staniszkis [1991] předpověděli, že u těch, kdo v průběhu postkomunistické transformace v Evropě očekávají zhoršení svých životních šancí, bude slábnout podpora reformám. Oprávněnost této předpovědi potvrzuje i Duch [1993], který odhalil vztah mezi životními šancemi respondentů a mírou jejich podpory kultury svobodného trhu v bývalém Sovětském svazu. Hraba, McCutcheon, Dobratz a Večerník [1995] zjistili, že ti, kdo se v roce 1990 v Československu dokázali vyrovnat se šokovou terapií, podporovali větší měrou kapitalistické reformy; oba zmíněné ukazatele byly zároveň spjaty s podnikatelskými očekáváními. Matějů [1996] navíc ukázal, že politické preference „vítězů“ a „poražených“ v české transformaci se posunuly u prvních doprava, u druhých doleva. Pokud je tedy situace českých a slovenských žen relativně horší než situace mužů, můžeme očekávat jejich menší podporu kapitalismu a výraznější anti-demokratické postoje.

Pokud jde o Československo, zaměstnanost žen v letech 1948-1989 byla velmi vysoká, což odpovídalo duchu socialistické emancipace. Na příklad v roce 1989 bylo zaměstnáno 65 % dospělých žen a 84 % dospělých mužů, přičemž procento zaměstnanosti československých žen bylo nejvyšší v Evropě. Povinnost pracovat byla u žen stanovena zákonem a nezaměstnanost (až na výjimky týkající se např. mateřské dovolené) byla stíhána jako trestný čin. Díky nivelizaci mezd v podmínkách socialistické ekonomiky byly navíc pro důstojné přežití většiny domácností nutné dva příjmové zdroje [Paukertová 1993]. Stlačení příjmů bylo v Československu dokonce ještě větší než v ostatních socialistických zemích [Večerník 1995].

V Československu pobíraly ženy ve srovnání s muži menší mzdu a zatímco v oblasti služeb existovala přezaměstnanost žen, ve vyšších vládních funkcích a ve vedení podniků měly ženy zastoupení výrazně menší [Paukertová 1993; Salzman 1990; Zeman 1987]. V roce 1988 byly rozdíly v příjmech v Československu ze 36 % vysvětleny faktory pohlaví a věku, přičemž největším příspěvkem bylo právě pohlaví [Večerník 1996b]. Zaměstnanost žen ve službách a lehkém průmyslu umožnila státu přesun mužů do oblasti hornictví, těžkého průmyslu a dalších odvětví s vyšší úrovní mezd. Zaměstnané ženy nastupovaly po skončení pracovní doby tzv. „druhou směnu“ nákupů a péče o domácnost. Pro některé z nich to ve skutečnosti znamenalo trojí zátěž: vedle plného osmihodinového pracovního úvazku a domácích prací, které vykonávaly z valné části bez dobrodini domácích přístrojů a služeb, plnily mnohé ženy i povinnosti spojené s jejich členstvím ve straně [srv. Massey, Hahn a Sekulic 1995; Salzman 1990].

Stát ovšem ženy v jejich souběhu zaměstnání a odpovědnosti za rodinu podporoval. Platil jim mateřskou dovolenou, přídatky na děti a volno potřebné k ošetřování nemocných dětí; podle počtu dětí navíc určoval i výši jejich starobního důchodu [Raabe 1995]. Také většina základního spotřebního zboží a služeb (zejména v oblasti bydlení) byla podporována ze státní pokladny. Na počátku transformace byla zkušenost mužů a žen v Československu z hlediska podpor socialistického státu a vysoké míry zaměstnanosti podobná, avšak jejich mzdy a pracovní postavení byly nestejně.

Po pádu komunismu došlo k souběhu mnoha různých procesů a událostí. Od počátku 90. let procházela československá ekonomika umírněnou „šokovou“ terapií. Reforma otevřela rostoucí nezaměstnanost a inflaci, se kterou se lidé museli vyrovnat. Ústřední roli v procesu transformace hrála bouřlivá změna vlastnických poměrů, zahrnující tzv. malou a velkou privatizaci. V roce 1993 došlo k rozdělení státu. Bylo to právě v době, kdy se ekonomika obou národních částí vzpamatovávala ze šokové terapie a vstupovala do fáze pošokové. Rozdílnost indikátorů o vývoji inflace, nezaměstnanosti a reálných mezd, a zejména pak opatření týkající se privatizace dosvědčují, že proces transformace se v obou nových republikách ubíral odlišnou cestou.

Jaké však byly trendy v postavení mužů a žen? Podíl žen zaměstnaných v zemědělství a průmyslu v období 1989-1994 v obou republikách poklesl, obdobné snížení však postihlo i skupinu mužů. Například v České republice pracovalo v roce 1990 v zemědělství 631 tis. zaměstnanců a počet dělníků zaměstnaných v průmyslu přesahoval 2 milióny, přičemž na konci roku 1994 klesl jejich počet v zemědělském sektoru na pouhých 330 tis. a v průmyslu na 1,6 miliónu. Naopak ve státní správě, bankovníctví a pojišťovnictví, ale i ve zdravotnictví, sociálních službách a obchodu podíl zaměstnaných žen i mužů stoupá. To znamená, že důraz na zaměstnanost v primární a sekundární sféře je vystřídán přesunem zaměstnanosti do terciéru.

Nezaměstnanost žen v České republice se pohybovala okolo 5 %, na Slovensku však v roce 1994 dosáhla 14 %. Podle Benáčka [1994] většina žen, které opustily své zaměstnání, tak učinila dobrovolně, aby se mohla věnovat rodině. Některé z nich však pomáhají svým manželům v podnikání, jiné mizí v šedé ekonomice a další se věnují výhradně práci v domácnosti. Paukertová [1993] zjistila, že 28 % českých a slovenských žen by ochotně zanechalo zaměstnání a vrátilo se do domácnosti, kdyby plat jejich manžela stačil k pokrytí potřeb rodiny. Vzhledem k tomu, že nutnost zabezpečení rodiny dvěma platy stále trvá, je však tento krok pro většinu žen neuskutečnitelný. Podle Raaba [1995] nepřestalo pracovat 90 % českých žen ve věku 24-49 let a ani na Slovensku není možno vysvětlovat nezaměstnanost žen jejich odchodem do domácnosti či předčasným odchodem do důchodu [Fodor 1996].

V současné době, kdy tržní model nahrazuje komunistický distribuční systém, roste závažnost takových determinant příjmu, jako je vzdělání, duševní práce a podnikání [Matějů a Lim 1995; Večerník 1996b]. Muži jsou sice i nadále zvýhodněni, zejména díky soukromému podnikání, rozdíly v příjmech mužů a žen se však zmenšují. V roce 1994 tvořil příjem žen 74 % příjmu mužů, zatímco v roce 1989 pouze 68 %. Matějů a Lim [1995] zjistili, že v současné době jsou rozdíly v příjmech mezi muži a ženami nejvíce patrné ve skupině s nižší úrovní vzdělání, zatímco vyšší vzdělání je doprovázeno konvergencí jejich příjmů. Oproti minulému režimu je návratnost akademického vzdělání u žen vyšší, u mužů však oproti tomu poklesla hodnota středního odborného vzdělání. Ženy jsou ovšem výrazně méně zaměstnány v expandujícím soukromém sektoru s nejvyššími příjmy (finanční a právní služby). Platy zaměstnanců veřejných služeb (zdravotnictví, školství), kde naopak ženy tvoří většinu pracovníků (78 % a 75 %), stagnují [Čermáková 1995; Večerník 1996a, 1996b].

Se zavedením nového systému je mnoho státních dávek přiznáváno podle výše příjmů. Namísto plošně poskytované státní podpory jsou v současné době sociální dávky cíleny na chudé občany. Tato skutečnost postihuje stejnou měrou muže i ženy, zatímco sociální dávky, které jsou určeny specificky ženám, nedoznaly od doby socialismu zásadních změn. V obou zemích stále existuje placená mateřská dovolená s právem udržení pracovního místa, stejně jako placené volno k ošetřování nemocných dětí.

Takto smíšeně tedy vypadá obraz narůstající genderové nerovnosti v podmínkách postkomunistické transformace. Klademe si otázku, jak byla tato situace reflektována ve výpovědích respondentů týkajících se jejich hodnocení životních šancí v letech 1990-1994. Rozdíly mezi muži a ženami zachycujeme také ve srovnání jejich podpory kapitalismu a antidemokratických postojích. V analýzách testujeme zejména vliv pohlaví, země, doby a rodinného stavu na zkoumané trendy.

Metody

K analýze používáme výzkumů Ekonomických očekávání a postojů prováděných Sociologickým ústavem Československé akademie věd (nyní Akademie věd České republiky). Výzkumné soubory byly získány kvótním výběrem podle znaků pohlaví, věku, vzdělání a velikosti místa bydliště z dospělé populace Československa (1990-1992) a České a Slovenské republiky (1993-1994). Časové období, velikosti souborů a charakteristika transformační fáze, ve kterých byla jednotlivá šetření prováděna, jsou uvedeny v následujícím přehledu:

I.	květen 1990	(N = 1658)	předšoková
II.	prosinec 1990	(N = 1744)	předšoková
III.	červen 1991	(N = 1689)	šoková
IV.	prosinec 1991	(N = 1718)	šoková
V.	červen/červenec 1992	(N = 2084)	šoková
VI.	leden/únor 1993	(N = 1972)	pošoková, po rozdělení
VII.	listopad 1993	(N = 1966)	pošoková
VIII.	listopad 1994	(N = 2123)	pošoková

Měřeny byly následující proměnné: nezaměstnanost, objektivní ekonomická jistota, subjektivní ekonomická jistota, antidemokratické postoje a preferovaná forma ekonomiky. Pohlaví bylo kódováno 1 pro muže a 2 pro ženy, republika 1 pro Českou republiku a 2 pro Slovensko, vždy podle místa trvalého bydliště. Nezaměstnanost byla zjišťována na základě odpovědí respondentů na otázku: „Byl(a) jste v průběhu posledních dvou let nezaměstnaný(á) po dobu delší než dva měsíce?“, přičemž kategorie odpovědí byly kódovány 1 ano a 2 ne.

Objektivní ekonomická jistota zahrnuje následující položky reprezentující hierarchii potřeb od potravin až po úspory:

1. „Máte ve Vaší domácnosti dostatek peněz na nákup kvalitních potravin?“
2. „Je ve Vaší domácnosti dostatek peněz na kvalitní ošacení?“
3. „Podařilo se Vám něco uspořit během posledních tří měsíců?“

Ve všech případech byly čtyři kategorie odpovědí od „určitě ano“ po „určitě ne“ dichotomizovány a z jednotlivých položek byl vytvořen samostatný ukazatel se škálou od 0 do 3, kde vyšší dosažené skóre indikuje větší ekonomickou jistotu.

Subjektivní ekonomická jistota zahrnuje následující položky:

1. „Když přemýšlíte o blízké budoucnosti, obáváte se ekonomického vývoje? Máte pocit nejistoty?“
2. „Domníváte se, že jste chudá rodina?“

Stejně kategorie odpovědí jako v předchozím případě byly spojeny do jednoduchého skóre se škálou od 0 do 2, přičemž vyšší dosažené skóre představuje větší subjektivní ekonomickou jistotu.

Antidemokratické postoje byly indikovány z následujících otázek (obsažených jen ve výzkumech IV-VIII):

1. „Bylo by pro naši zemi lepší, kdyby místo diskusí o různých způsobech řešení současné situace vládla pevná ruka a někdo jasně řekl, co se má dělat?“ Čtyři kategorie odpovědí od „určitě ano“ po „určitě ne“ byly dichotomizovány a kódovány 1 pro ano a 2 pro ne.
2. „Dáváte všeobecně přednost ekonomice“ (kategorie odpovědí:) „socialistické, která byla v naší zemi před rokem 1989“; „sociálně tržní, kde stát do značné míry ovlivňuje ekonomiku“; „ekonomice volného trhu s minimálními zásahy státu“. Odpovědi byly kódovány v uvedeném pořadí 1 2 3.

Rodinný stav jako kontrolní proměnná byl kategorizován na tři skupiny: 1. svobodný/á, rozvedený/á či vdovec/vdova, 2. ženatý/vdaná bez ohledu na to, zda se jedná o první či opakovaný sňatek.

Při analýze dat jsme se zaměřili na srovnání odpovědí mužů a žen v obou zemích a všech osmi realizovaných výzkumech (pokud byla data dostupná). Testy významnosti pro uvedené trendy jsou uvedeny v tabulkách, přičemž důraz je kladen na statisticky významné trendy. Vliv genderu na jednotlivé postoje dokumentují výsledky analýzy variance (ANOVA) pro dvě kontinuální proměnné (subjektivní a objektivní ekonomickou jistotu) a výsledky hierarchických loglineárních modelů zpracovaných pro kategoriální proměnné (nezaměstnanost, preferovaná forma ekonomiky a preference „pevné ruky“). V každé z těchto analýz jsme kontrolovali vliv země a výzkumu, v analýzách ekonomických proměnných (nezaměstnanost a ekonomická jistota) pak i rodinného stavu. Analýzy by měly ukázat měnící se roli genderu očištěnou od vlivu země (resp. rodinného stavu) během sledovaného období transformace.

Jak je zvykem v loglineárních analýzách, uvádíme loglineární (lambda) odhady parametrů pro všechny kategorie každé proměnné s výjimkou kategorie poslední a jejich standardní odchylky. Vzhledem k tomu, že součet loglineárních odhadů za jednotlivé kategorie nezávislých proměnných je vždy roven nule, je koeficient pro poslední kategorii snadno vypočitatelný. Parametry lambda, které jsou větší než dvojnásobek (1,92) jejich odhadnuté standardní odchylky, jsou statisticky významné na hladině $\alpha = 0,05$. V tabulkách a textu uvádíme pouze významné koeficienty. Vzhledem k velkému rozsahu spojeného souboru (více než 12 tis. pozorování v osmi výzkumech) jsou pravděpodobně statisticky významné i velmi úzce vymezené parametry. Díky tomu jsme se řídili odhadem „od oka“, podle kterého pro diskusi výraznějších zjištěných rozdílů vybíráme jen ty parametry lambda, které převyšují hodnotu 0,10 [srv. Hagenaars 1990].

Výsledky

Vývoj jednotlivých postojů podle pohlaví a země uvádíme v souhrnné tabulce 1.

Nezaměstnanost. Hodnoty nezaměstnanosti uváděné se během šokové terapie (prosinec 1991-leden 1993) zvyšovaly v obou republikách, výrazněji však na Slovensku. V pošokové fázi (leden 1993-podzim 1994) se nezaměstnanost v České republice stabilizovala, zatímco na Slovensku i nadále rostla. S výjimkou prvního udávalo nezaměstnanost v České republice ve všech provedených výzkumech větší procento žen než mužů. O něco složitější obraz poskytují výsledky slovenských výzkumů. Slovenští muži uváděli nezaměstnanost častěji během šokové fáze, zatímco ženy spíše během pošokové fáze (výjimku tvoří poslední výzkum, kde se situace oproti předchozím obrátila). V souvislosti s nezaměstnaností nebylo prokázáno, že by se v období 1991-1994 zvyšoval rozdíl mezi pohlavími, naproti tomu však podle všeho rostl rozdíl mezi oběma zeměmi.

Výsledky hierarchického redukovaného loglineárního modelu jsou shrnuty v tabulce 2. Přestože v zájmu úplnosti uvádíme všechny odhady koeficientů, věnujeme pozornost pouze těm koeficientům, které zahrnují nezaměstnanost. Dva efekty proměnných zahrnujících nezaměstnanost ukázaly, že zatímco vztah pohlaví a nezaměstnanosti není významný ($0,018$, $p > 0,5$), země ($-0,160$, $p < 0,001$), rodinný stav ($0,086$, $p < 0,001$) a výzkum mají ve vztahu k nezaměstnanosti významný vztah. Záporný koeficient pro interakci Nezaměstnanost * Země znamená, že Slováci udávali větší míru nezaměstnanosti. Velikost tohoto poměru [$\exp(-0,160 * 4) = 0,52$] navíc vyjadřuje, že pravděpodobnost o nezaměstnanosti byla v posledních dvou letech u českých respondentů oproti slovenským ve všech výzkumech zhruba poloviční.

Tabulka 1. Sledované postoje podle pohlaví a republiky

	prosinec 1990	červen 1991	prosinec 1991	červen 1992	leden 1993	listopad 1993	listopad 1994
<i>Nezaměstnanost v uplynulých 2 letech (%)</i>							
ČR muži		5,6	5,5	4,5	9,4	7,8	10,6
ČR ženy		5,2	6,9	6,2	10,7	11,5	11,3
SR muži		8,7	10,1	11,9	14,4	17,4	22,4
SR ženy		5,6	9,7	10	15,8	20,6	19,9
<i>Ekonomická jistota – objektivní index</i>							
ČR muži	1,50	1,21	1,39	1,56	1,46	0,54	
ČR ženy	1,24	1,09	1,10	1,43	1,30	1,30	
SR muži	1,09	0,76	0,93	1,00	1,09	1,15	
SR ženy	1,06	0,80	0,81	0,98	0,93	0,93	
<i>Ekonomická jistota - subjektivní index</i>							
ČR muži	1,08	1,04	1,12	1,24	1,15	1,18	1,26
ČR ženy	0,92	0,92	0,98	1,10	1,03	0,99	1,10
SR muži	0,85	0,72	0,81	0,86	0,92	0,93	0,72
SR ženy	0,74	0,72	0,70	0,85	0,72	0,81	0,58
<i>Souhlas s požadavkem pevné ruky (%)</i>							
ČR muži			60	53	47	49	43
ČR ženy			65	54	48	57	47
SR muži			71	58	58	69	65
SR ženy			73	63	64	72	69
<i>Preferovaná forma ekonomiky: socialistická (%)</i>							
ČR muži				2,8	4,1	2,8	6,4
ČR ženy				3,7	5,3	7,5	6,9
SR muži				5,5	11,6	15,7	16,7
SR ženy				7,2	12,5	17,2	17,7
<i>Preferovaná forma ekonomiky: sociálně tržní (%)</i>							
ČR muži				40,0	48,3	56,5	56,7
ČR ženy				50,8	52,3	61,5	60,0
SR muži				48,7	42,4	48,0	50,2
SR ženy				52,9	52,0	55,1	51,9
<i>Preferovaná forma ekonomiky: volný trh (%)</i>							
ČR muži				57,1	47,4	40,7	36,9
ČR ženy				45,5	41,8	30,9	33,1
SR muži				45,8	45,6	36,3	33,1
SR ženy				39,9	34,5	27,8	30,4

Jak ukazuje posun od velkých záporných k velkým kladným koeficientům, nezaměstnanost se v průběhu let postupně zvyšovala (koeficient pro listopad 1994 pak lze snadno vypočítat s využitím pravidla, že součet loglineárních koeficientů musí být roven nule: $-[(-0,249) + (-0,134) + (-0,139) + 0,105 + 0,171] = 0,246$). Navíc bylo prokázáno, že svobodní respondenti [$\exp(0,086 * 4)$] udávali nezaměstnanost přibližně 1,4krát častěji než ženatí/vdané. Zajímavým zjištěním je též významnost vlivu $\text{Nezaměstnanost} * \text{Gender} * \text{Rodinný stav}$. Přestože nebyl zjištěn významný rozdíl mezi nezaměstnaností mužů a žen v obou zemích (0,018), je zřejmé, že rodinný stav působí ve vztahu k genderu jako diferenciální faktor. Zatímco u svobodných mužů [$\exp(0,089 * 8)$] byla pravděpodobnost

pozitivní výpovědi o nezaměstnanosti téměř dvakrát větší než u ženatých mužů, v případě žen to bylo naopak. V uplynulých dvou letech byla pravděpodobnost nezaměstnanosti téměř dvakrát větší u vdaných žen než u žen svobodných.

Tabulka 2. Parametry logaritmicke-lineárního modelu pro proměnnou Zkušenost s nezaměstnaností

Parametry	koeficient	standardní chyba	z-skór
<i>Hlavní efekty</i>			
nezaměstnanost	-1,105	0,018	-58,29
země	0,072	0,016	4,45
pohlaví	-0,038	0,017	-2,20
rodinný stav	-0,420	0,017	-24,32
výzkum			
červen 1991	-0,338	0,048	-7,07
prosinec 1991	-0,186	0,043	-4,28
červen 1992	0,034	0,039	0,87
leden 1993	0,197	0,035	5,68
listopad 1993	0,275	0,033	8,29
<i>Interakční efekty mezi 2 proměnnými</i>			
nezaměstnanost * země	-0,160	0,017	-9,77
nezaměstnanost * pohlaví	0,018	0,017	1,04
nezaměstnanost * rodinný stav	0,086	0,017	5,01
nezaměstnanost * výzkum			
červen 1991	-0,249	0,046	-5,38
prosinec 1991	-0,134	0,042	-3,17
červen 1992	-0,139	0,038	-3,64
leden 1993	0,105	0,034	3,11
listopad 1993	0,171	0,032	5,27
země * výzkum			
červen 1991	0,093	0,024	3,90
prosinec 1991	0,115	0,024	4,85
červen 1992	-0,153	0,021	-7,21
leden 1993	-0,027	0,022	-1,24
listopad 1993	-0,052	0,022	-2,39
pohlaví * rodinný stav	-0,003	0,017	-0,15
rodinný stav * výzkum			
červen 1991	-0,096	0,026	-3,62
prosinec 1991	-0,014	0,025	-0,56
červen 1992	-0,019	0,024	-0,82
leden 1993	0,032	0,024	1,38
listopad 1993	0,105	0,023	4,54
<i>Interakční efekty mezi 3 proměnnými</i>			
nezaměstnanost * pohlaví * rodinný stav	0,089	0,017	5,22
Likelihood Ratio $\chi^2 = 57,457$		d.f. = 66	p = 0,764
Pearson $\chi^2 = 57,872$			p = 0,752

Celkově lze tedy říci, že nezaměstnanost v letech 1991-1994 v obou republikách rostla, neměnil se však rozdíl mezi pohlavími. Obdobně nebyl zjištěn významný rozdíl mezi pohlavími ani v otázce obav z nezaměstnanosti, přestože mezi zeměmi byl významný rozdíl prokázán (na Slovensku jsou obavy z nezaměstnanosti vyšší). Ačkoliv svobodní respon-

denti udávali celkově zkušenost s nezaměstnaností častěji než ženatí/vdané, platí tento vztah shodně pouze pro muže, zatímco vdané ženy udávaly nezaměstnanost s větší pravděpodobností než ženy svobodné. Konečně slovenští oproti českých respondentům uváděli nezaměstnanost s dvojnásobnou pravděpodobností, a to v průběhu celého období let 1991 až 1994.

Objektivní ekonomická jistota. V předšokové a šokové fázi (1990-1992) došlo v obou zemích k poklesu ekonomické jistoty, vyjádřené hodnocením dostatku peněz na potraviny, ošacení a úspory. K obratu a následné stabilizaci tohoto trendu došlo v pozdní šokové a pošokové fázi. Jeho vývoj byl v obou zemích v zásadě podobný, výjimku představují pouze roky 1991 a 1992, kdy byla úroveň ekonomické jistoty na Slovensku nižší. Oddělený pohled na zmíněné tři ukazatele ekonomické jistoty odhalí, že Slováci udávali větší nejistotu ohledně dostatku peněz na potraviny a ošacení, zatímco čeští respondenti byli více nejistí v otázce dostatku peněz na spoření.

Ve všech výzkumech udávaly ženy v České republice menší ekonomickou jistotu než muži. Rozdíl mezi slovenskými muži a ženami byl až do roku 1993 malý, poté však slovenští muži začali udávat vyšší ekonomickou jistotu než ženy. Na rozdíl od mužů, pro které bylo závažnějším problémem spoření, zdůrazňovaly ženy nedostatek peněz na potraviny a zejména na ošacení. Údaje v tabulce 1 vypovídají o rostoucí rozdílnosti ekonomické jistoty u obou pohlaví za čtyři a půl roku našeho sledování jen velmi málo a ani při srovnání obou republik se ve výsledcích jednotlivých výzkumů neprojevuje výraznější divergence.

Z tabulky 3 ovšem vyplývá, že hlavní vlivy země, pohlaví a výzkumu na ekonomickou jistotu jsou významné. Rozdíl země vysvětluje přes 62 % variance (399,398/640,356), rozdíly výzkumů 17 % a pohlaví jen 11 %. Vztah mezi pohlavím a výzkumem navíc nebyl prokázán jako významný, což znamená, že mezi muži a ženami nedošlo z hlediska jejich životních šancí v průběhu sledované doby k žádné divergenci. Ostatní dvousložkové interakce jsou významné, kromě vztahu republiky a výzkumu, které však přesto malou měrou přispívají k vysvětlené varianci. Například vztah Rodinný stav * Výzkum je významný a vypovídá o divergenci v průběhu výzkumu, v rámci které bylo postavení svobodných respondentů obou pohlaví příznivější na počátku sledovaného období (1990), zatímco postavení ženatých mužů a vdaných žen se zlepšilo na konci sledovaného období (1994). Třísložkové a čtyřsložkové interakce jsou nevýznamné (tabulka 3). To znamená, že nepřítomnost divergence mezi pohlavími během výzkumů platí shodně pro obě země a po kontrole rodinného stavu.

Subjektivní ekonomická jistota. Pocit ekonomické jistoty u respondentů v obou zemích pod vlivem očekávaného šoku klesl, aby pak ke konci šokové terapie zejména v České republice opětovně narostl. Divergence pocitu ekonomické jistoty se v obou republikách projevila po jejich vzájemné separaci. Kromě toho se ve druhé polovině roku 1990 a první polovině roku 1991 v souvislosti s odstraněním státních dotací zvyšovaly i obavy z chudoby. Po přechodném snížení následoval opětovný nárůst na počátku roku 1993, kdy byla zavedena daň z přidané hodnoty a nároky na státní podporu byly zúženy. V obou zemích udávaly ženy menší míru ekonomické jistoty než muži, avšak divergence mezi pohlavími v průběhu doby nebyla prokázána. Naproti tomu divergence mezi zeměmi rostla, a to v neprospěch Slováků.

Tabulka 3. Analýza rozptylu pro ekonomickou jistotu: objektivní indikátory

Zdroj rozptylu	součet čtverců	stupně volnosti	průměrný čtverec	významnost F	F
<i>Hlavní efekty</i>					
země	399,398	1	399,398	354,679	0,000
pohlaví	70,433	1	70,433	62,547	0,000
rodinný stav	2,134	1	2,134	1,895	0,169
výzkum	109,225	5	21,845	19,399	0,000
<i>Interakční efekty mezi 2 proměnnými</i>					
země * pohlaví	6,151	1	6,151	5,462	0,019
země * rodinný stav	4,794	1	4,794	4,257	0,039
pohlaví * rodinný stav	11,455	1	11,455	10,172	0,001
země * výzkum	10,686	5	2,137	1,898	0,092
pohlaví * výzkum	9,344	5	1,869	1,660	0,141
rodinný stav * výzkum	19,977	5	3,995	3,548	0,003
<i>Interakční efekty mezi 3 proměnnými</i>					
země * pohlaví * rodinný stav	0,108	1	0,108	0,095	0,757
země * pohlaví * výzkum	4,305	5	0,861	0,765	0,575
země * rodinný stav * výzkum	3,753	5	0,751	0,667	0,649
pohlaví * rodinný stav * výzkum	5,808	5	1,162	1,032	0,397
<i>Interakční efekty mezi 4 proměnnými</i>					
země * pohlaví * rodinný stav * výzkum	5,566	5	1,113	0,989	0,423
vysvětlený	640,356	47	13,625	12,099	0,000
reziduální	12 420,705	11 030	1,126		
celkový	13 061,061	11 077	1,179		

Všechny hlavní vlivy země, pohlaví, rodinného stavu a výzkumu na subjektivní ekonomickou jistotu jsou významné (tabulka 4). Nejdůležitější je vliv země, který vysvětluje 65 % variance (247,122/380,686), zatímco pohlaví přispívá k vysvětlené varianci 11 % a výzkum 10 %. Divergence mezi pohlavími v čase nebyla prokázána vzhledem k tomu, že zjištěný vztah mezi pohlavím a výzkumem není významný. Naopak vztah mezi zemí a výzkumem je významný, což vypovídá o divergenci vývoje po politické separaci obou zemí. Významné vztahy byly rovněž zjištěny u země, rodinného stavu a pohlaví, tyto interakce však přispívají k vysvětlené varianci jen málo. Divergence mezi pohlavími v otázce subjektivní ekonomické jistoty nebyla v průběhu doby prokázána, což platí pro obě země a při kontrole rodinného stavu.

Antidemokratické postoje. Procento respondentů, kteří ve IV. a VIII. výzkumu odpověděli kladně na otázku po potřebnosti „pevné ruky“, je uvedeno v tabulce 1. Z údajů je patrné, že uvedený sklon se v obou zemích zvyšoval až do pozdní šokové fáze, tj. v období od června 1992 do ledna 1993. Během této doby také platilo, že ženy měly větší tendenci souhlasit se zmíněným antidemokratickým postojem než muži. V období rozdělení republiky, tj. mezi červnem 1992 a listopadem 1994, došlo k divergenci souhlasných odpovědí na potřebu vlády pevné ruky mezi respondenty z jednotlivých zemí.

Tabulka 4. Analýza rozptylu pro ekonomickou jistotu: subjektivní indikátory

Zdroj rozptylu	součet	stupně	průměrný	významnost	
	čtverců	volnosti	čtverec	F	F
<i>Hlavní efekty</i>					
země	247,122	1	247,122	459,312	0,000
pohlaví	43,034	1	43,034	79,986	0,000
rodinný stav	14,385	1	14,385	26,737	0,000
výzkum	38,118	6	6,353	11,808	0,000
<i>Interakční efekty mezi 2 proměnnými</i>					
země * pohlaví	1,166	1	1,166	2,167	0,141
země * rodinný stav	4,050	1	4,050	7,528	0,006
pohlaví * rodinný stav	3,153	1	3,153	5,861	0,015
země * výzkum	26,304	6	4,384	8,148	0,000
pohlaví * výzkum	3,471	6	0,578	1,075	0,374
rodinný stav * výzkum	3,013	6	0,502	0,933	0,469
<i>Interakční efekty mezi 3 proměnnými</i>					
země * pohlaví * rodinný stav	1,715	1	1,715	3,187	0,074
země * pohlaví * výzkum	3,195	6	0,533	0,990	0,430
země * rodinný stav * výzkum	0,961	6	0,160	0,298	0,938
pohlaví * rodinný stav * výzkum	3,588	6	0,598	1,112	0,352
<i>Interakční efekty mezi 4 proměnnými</i>					
země * pohlaví * rodinný stav * výzkum	1,371	6	0,229	0,425	0,863
vysvětlený	380,686	55	6,922	12,865	0,000
reziduální	6 695,754	12 445	0,538		
celkový	7 076,439	12 500	0,566		

Loglineární koeficient Pevná ruka * Země v tabulce 5 vypovídá o významném rozdílu mezi respondenty z České a Slovenské republiky, kontrolujeme-li jej vůči ostatním faktorům. Slovenští respondenti měli k potřebě „pevné ruky“ významně větší sklon než čeští (-0,148, $p < 0,001$). V případě této otázky byla rovněž zjištěna jednoznačná divergence českých a slovenských dotázaných (vztah Země * Výzkum). S jistou opatrností a vzhledem k velkému rozsahu souboru je také možno hodnotit zjištěný významný rozdíl mezi potřebou „pevné ruky“ u mužů a větším sklonem k této potřebě u žen (-0,034). Tento rozdíl mezi muži a ženami se ovšem nezvětšil, což dokládá údaj o nevýznamnosti tohoto trendu v tabulce 5. Koeficienty trendu dále vypovídají o významném úbytku souhlasu s potřebou vlády „pevné ruky“ v průběhu šokové fáze, následovaném významným nárůstem v období po rozdělení Československa.

Poslední analýza se týká preferované formy ekonomiky. V průběhu výzkumů V.-VIII. došlo k podstatnému poklesu preference ekonomiky volného trhu, a to jak u mužů i žen, tak i v obou zemích. Zároveň však bylo zjištěno, že muži měli v obou zemích větší sklon preferovat volný trh než ženy. Trend preference socialistické ekonomiky je téměř zrcadlovým odrazem trendu preference volného trhu. Muži měli o něco menší sklon preferovat socialistický model než ženy a Slováci k němu inklinovali spíše než česká populace. Ve všech čtyřech skupinách byl zároveň zjištěn růst preference této formy ekonomiky.

Tabulka 5. Parametry logaritmicke-lineárního modelu pro proměnnou Požadavek pevné ruky

Parametry	koeficient	standardní chyba	z-skór
<i>Hlavní efekty</i>			
pevná ruka	0,194	0,011	17,86
země	0,201	0,011	19,35
pohlaví	-0,026	0,011	-2,38
výzkum			
prosinec 1991	-0,205	0,024	-8,50
červen 1992	0,101	0,020	4,94
leden 1993	0,033	0,021	1,58
listopad 1993	0,000	0,022	0,03
<i>Interakční efekty mezi 2 proměnnými</i>			
pevná ruka * země	-0,148	0,011	-13,61
pevná ruka * pohlaví	-0,034	0,011	-3,18
pevná ruka * výzkum			
prosinec 1991	0,166	0,024	6,89
červen 1992	-0,056	0,020	-2,75
leden 1993	-0,106	0,021	-5,02
listopad 1993	0,056	0,022	2,57
země * výzkum			
prosinec 1991	0,155	0,024	6,45
červen 1992	-0,138	0,020	-6,75
leden 1993	-0,038	0,021	-1,81
listopad 1993	-0,033	0,022	-1,52
<i>Interakční efekty mezi 3 proměnnými</i>			
pevná ruka * země * výzkum			
prosinec 1991	0,043	0,024	1,77
červen 1992	0,073	0,020	3,57
leden 1993	0,008	0,021	0,40
listopad 1993	-0,044	0,022	-2,02
Likelihood Ratio $\chi^2 = 7,804$	d.f. = 18	p = 0,981	
Pearson $\chi^2 = 7,802$		p = 0,981	

Jak ukazují loglineární koeficienty v tabulce 6, žádný z parametrů pro vztah tří proměnných není významný. Nevýznamnost interakcí tří proměnných zahrnujících proměnnou Výzkum znamená, že u zmíněných preferencí nebyla prokázána významná divergence nebo konvergence mezi pohlavími a zeměmi. Čeští respondenti měli oproti Slovákům menší sklon k preferenci socialistického modelu (-0,355) a naopak větší sklon k preferenci ekonomiky volného trhu (0,196). Muži inklinovali k preferenci socialismu o něco méně než ženy (-0,073), méně však preferenci volného trhu (0,109). Celkově pak byl prokázán obecný trend rostoucí preference socialismu (-0,422, -0,018, 0,180, 0,260) a klesající preference volného trhu (0,349, 0,083, -0,193, -0,239).

Tabulka 6. Parametry logaritmicko-lineárního modelu pro proměnnou Preferovaná forma ekonomiky

Parametry	koeficient	standardní chyba	z-skór
<i>Hlavní efekty</i>			
ekonomika (socialistická)	-1,184	0,030	-39,24
(volného trhu)	0,444	0,020	22,50
země	0,019	0,017	1,15
pohlaví	-0,051	0,017	-3,06
výzkum červen 1992	-0,113	0,033	-3,42
leden 1993	-0,021	0,029	-0,72
listopad 1993	0,024	0,027	0,88
<i>Interakční efekty mezi 2 proměnnými</i>			
ekonomika * země			
(socialistická)	-0,355	0,030	-11,76
(volného trhu)	0,196	0,020	9,94
ekonomika * pohlaví			
(socialistická)	-0,073	0,030	-2,41
(volného trhu)	0,109	0,020	5,53
ekonomika * výzkum			
(socialistická)			
červen 1992	-0,422	0,062	-6,84
leden 1993	-0,018	0,052	-0,35
listopad 1993	0,180	0,048	3,72
(volného trhu)			
červen 1992	0,349	0,037	9,41
leden 1993	0,083	0,034	2,50
listopad 1993	-0,193	0,033	-5,79
Likelihood Ratio $\chi^2 = 34,444$	d.f. = 27	p = 0,157	
Pearson $\chi^2 = 32,809$		p = 0,203	

Diskuse

Porovnávali jsme ekonomické životní šance a antidemokratické postoje mužů a žen v České a Slovenské republice na základě analýzy výsledků osmi národních výzkumů. Dospěli jsme k následujícím zjištěním.

Za prvé, v souvislosti s uváděnou nezaměstnaností nebyl ani v jedné zemi prokázán nárůst rozdílů mezi pohlavími. Po kontrole rodinného stavu bylo zjištěno, že vdané ženy uváděly v průběhu výzkumů větší zkušenost s nezaměstnaností než svobodné ženy, což je možné vysvětlit odchodem ženských pracovních sil do sféry stínové ekonomiky nebo do domácnosti. Naproti tomu svobodní muži uváděli zkušenost s nezaměstnaností častěji než ženatí. Míra nezaměstnanosti v obou zemích v letech 1991 až 1994 divergovala, přičemž původně paralelní nárůst nezaměstnanosti v obou zemích v období šokové terapie pokračoval po rozdělení pouze na Slovensku.

Za druhé, v obou zemích a po kontrole rodinného stavu nebyla prokázána divergence mezi pohlavími v úrovni ekonomické jistoty, vyjádřené jako dostatek peněz na potraviny, ošacení a úspory. Ženy pociťovaly více nejistoty v otázce peněz na potraviny a ošacení, zatímco muži v otázce úspor. Ekonomická jistota českých i slovenských respondentů poklesla v průběhu šokové fáze transformace a obecně pak rostla během pošokové

fáze, přičemž mezi oběma zeměmi nebyla zjištěna zjevná divergence. Obdobně nebyl ani v jedné zemi a po kontrole rodinného stavu prokázán nárůst rozdílu mezi pohlavími z hlediska subjektivních indikátorů ekonomické jistoty. Byla však zjištěna divergence mezi zeměmi z hlediska rostoucí nejistoty Slováků v průběhu jednotlivých výzkumů.

Konečně ani v otázce antidemokratických postojů nebyla zjištěna žádná divergence mezi pohlavími. České i slovenské ženy měly větší sklon k požadavku vlády „pevné ruky“ a preferenci socialismu před kapitalismem než muži. Zmíněné rozdíly mezi pohlavími se však dále nezvětšovaly. Jako možné vysvětlení většího sklonu žen k socialismu se nabízí podpora v zaopatření rodiny a dotace cen spotřebního zboží a služeb v minulém režimu. Pokud jde o „pevnou ruku“, podpora této formy vlády v obou zemích divergovala směrem k větší podpoře na Slovensku, zároveň však byl v obou zemích shodně prokázán nárůst požadavku „pevné ruky“ bezprostředně po rozdělení. Podpora socialismu byla vyšší u Slováků než u Čechů, divergence této podpory mezi zeměmi v čase však nebyla prokázána. Preference socialismu v průběhu výzkumů rostla ve všech čtyřech skupinách (podle pohlaví a země), zatímco podpora kapitalismu naopak slábla.

Je třeba si položit otázku, jakou váhu lze přisoudit našim zjištěním ve vztahu protikladným závěrům dřívějších studií? Vycházíme z celonárodních souborů a nikoliv speciálních populací, genderová srovnání jsou v našem případě explicitní a časové rozpětí výzkumů nám umožnilo sledovat vývojové trendy po dobu delší než čtyři roky. Navíc je možno říci, že trendy subjektivních hodnocení odrážejí skutečnou aktuální situaci v obou zemích. Rozdíly mezi pohlavími v udávaných životních šancích na počátku sledovaného období odrážejí genderovou stratifikaci pracovní sféry v socialistickém Československu. Paralelně s vlastním hodnocením respondentů se od roku 1990 v žádné zemi nezvětšoval rozdíl ve výši příjmů mužů a žen. Stejně tak jsou zjištěná subjektivní hodnocení zároveň v souladu s divergencí mezi zeměmi, v rámci které – přinejmenším od okamžiku rozdělení – se ekonomická situace na Slovensku zhoršuje, je zde výraznější podpora vlády „pevné ruky“ a silnější preference socialismu ve srovnání s Českou republikou. Subjektivní hodnocení jsou rovněž závislá na fázi transformace. Zatímco šoková terapie zapříčinila dočasný pokles životní úrovně a tím i ekonomické jistoty v obou zemích, rozdělení přineslo větší pocit nejistoty u Slováků (hodnocený podle subjektivních ukazatelů) a vyšší míru udávané nezaměstnanosti. Nárůst preference socialismu před kapitalismem, který prokázala naše analýza, se navíc zřetelně projevil ve volbách 1996 v České republice, kdy slavila nečekané úspěchy sociální demokracie. Shodný trend byl prokázán v dalších studiích [Matějů 1996].

Předpověď, podle které měla nerovnost mezi pohlavími v průběhu postkomunistické transformace růst, byla vyslovena ve fázi šokové terapie. Tato fáze byla obdobím dramatických změn a poklesu životních šancí. Je možné, že v této době se objevovaly i jisté známky zvětšování genderové nerovnosti, ačkoli naše data ani tuto skutečnost nepotvrzují. Pochopení uvedeného stavu jako východiska nového trendu mohlo svádět k předpokladům, že započatý vývoj bude pokračovat a genderová nerovnost se bude během všech následujících fází zvětšovat. Navíc naše studie se od předchozích odlišuje nejen svým časovým rámcem, ale i sledovanou zemí a výběrem proměnných. Zejména poslední skutečnost nám může výrazně pomoci při osvětlování rozdílnosti předchozích a našich zjištění.

V pozadí předpovědi rostoucí genderové nerovnosti v postkomunistické Evropě můžeme odhalit premisu, že nástup tržní ekonomiky přinese zvětšování nerovnosti. Na

první pohled se toto tvrzení jeví jako opodstatněné [Szelényi a Kostello 1996]. Proces transformace v České a Slovenské republice byl ovšem doprovázen posunem ve struktuře zaměstnanosti, konkrétně přesunem z primární a sekundární sféry do sféry terciární, který se na ovlivnění nerovnosti rovněž podílí [Nielsen a Alderson 1995]. V souvislosti s genderovou nerovností lze uvažovat o tom, že privilegované postavení mužů za socialismu (např. v oblasti těžkého průmyslu) mohlo být posunem do terciární sféry znejistěno. Ženy by pak mohly být zmíněným posunem naopak zvýhodněny, vezmeme-li v úvahu disproporcionalitu vysokoškolského vzdělání [Fodor 1996]. Fong a Paull [1993] dospěli ohledně posunů v ekonomických sektorech k obdobnému závěru, když prohlásili, že v České republice bude nyní zaměstnanost expandovat zejména v těch oblastech, které jsou tradiční doménou žen – kromě služeb se to týká také na vývoz orientovaného lehkého průmyslu [Paukert 1993].

Jinou možnou premisou ke zmíněné předpovědi mohla být očekávaná renesance socialistického tématu emancipace žen a jeho předpokládaný vliv na genderovou nerovnost. V socialistickém Československu však navzdory státem deklarované emancipaci vždy existovala nerovnost mezi ženami a muži. V současné době zjišťujeme, že tato nerovnost bez dalšího nárůstu přetrvává v obou zemích i po roce 1990. Můžeme předpokládat, že téma emancipace žen se za uplynulé období buď příliš nezměnilo, nebo že důsledky jeho změny jsou kompenzovány měnícími se potřebami trhu práce.

Zjištěné výsledky se samozřejmě týkají pouze sledovaných zemí a není proto přípustné rozšiřovat jejich platnost na jiné postkomunistické země. S tím souvisí i další úvaha o možném vlivu státní politiky na životní šance občanů (zejména pak z hlediska genderu), který může mít v různých zemích různou podobu [srv. Fodor 1996; Zhou, Tuma a Moen 1996]. V případě České a Slovenské republiky se vládě podařilo genderovou nerovnost (s výjimkou nejvyšších sfér) eliminovat mj. i prostřednictvím udržování minimální mzdy. Navíc podpora žen formou placené mateřské dovolené, uchování pracovního místa po dobu této dovolené a placeného volna za účelem ošetřování nemocných dětí v obou zemích stále přetrvává, což umožňuje ženám spojit zaměstnání s péčí o rodinu. Životní šance mužů a žen těsně souvisejí s pracovními příležitostmi. V zemích, kde byla státní podpora pro pracující ženy zrušena, kde nerovnost expandovala v mnohem větší míře a postoje k odlišnosti rolí jednotlivých pohlaví jsou konzervativnější, můžeme pravděpodobně odhalit zcela odlišný obraz vztahu genderu a životních šancí.

Na závěr bychom neměli opominout zdůraznit, že muži a ženy z obou sledovaných zemí se z hlediska ekonomických životních šancí v průběhu výzkumů trvale odlišovali. Tato persistence je dána částečně historií stratifikace podle pohlaví za socialismu, ale na mysl přicházejí i jiné důvody. Rozdíly mezi muži a ženami v míře nezaměstnanosti jsou běžné v různých společnostech, neboť ženy pravidelně opouštějí svá pracovní místa v souvislosti s porodem a péčí o dítě. Podobné rozdíly mezi pohlavími v oblasti ekonomických jistot v obou zemích mohou odrážet navyklý způsob žen dohlížet na hospodaření rodiny. Snad proto byly ženy citlivější na zabezpečení dostatku peněz na potraviny a ošacení, stejně tak jako na příjmovou hladinu, za níž následuje chudoba. Konečně české a slovenské ženy mohly být schopny připustit si příchod ekonomických obtíží spíše než muži. Přijetí této skutečnosti bylo pro jejich identitu pravděpodobně méně ohrožující, pokud vezmeme v úvahu jejich přirozenou roli hospodyně, oproti doposud převážně mužské roli živitele rodiny.

Přeložili Simona Perušičová a Jiří Večerník

JOSEPH HRABA je profesorem sociologie na Státní univerzitě v Iowě. Věnoval se výzkumu duševního zdraví a vlivu transformace na chování obyvatelstva v České republice. Jeho studium se zaměřuje také na etnické vztahy a sociální nerovnost.

ALLAN L. MCCUTCHEON je profesorem sociologie a ředitelem Gallup Research Center na univerzitě v Nebrasce. Jeho práce se zaměřuje na nedávné změny ve střední Evropě a na modely v analýze kategoriálních dat.

JIŘÍ VEČERNÍK je vedoucím týmu ekonomické sociologie v Sociologickém ústavu AV ČR a jedním z koordinátorů projektu Sociální trendy. Přednáší sociologii na Masarykově univerzitě v Brně. Naposledy publikoval knihu Markets and People. The Czech Reform Experience in a Comparative Perspective (Aldershot: Avebury 1996), jejíž přepracovaná a doplněná verze je připravována pro české vydání nakladatelstvím Lidové noviny.

Literatura

- Benáček, V. 1994. „Small Business and Private Entrepreneurship During the Transformation: The Case of the Czech Republic.“ *CERGE-EI Working Papers* No. 53.
- Ciechocinska, M. 1993. „Gender Aspects of Dismantling the Command Economy in Eastern Europe: The Case of Poland.“ Pp. 302-326 in *Democratic Reform and the Position of Woman in Transition Economics*, ed. by V. M. Moghadam. Oxford: Clarendon Press.
- Čermáková, M. 1995. „Woman in the Czech Society: Continuity or Change.“ Pp. 1-17 in *Woman, Work and Society. Working Paper 95: 4*. Prague: Sociologický ústav AV ČR.
- Davidovic, M. 1994. „East European Woman: From Postcommunism to War.“ *Sociologija* 36: 193-205.
- Dolling, I. 1994. „On the Development of Woman's Studies in Eastern Germany.“ *Signs* 19: 739-752.
- Duch, R. M. 1993. „Tolerating Economic Reform: Popular Support to Transition to a Free Market in the Former Soviet Union.“ *American Political Science Review* 87: 590-608.
- Fodor, Eva 1996. „Gender in Transition: Unemployment in Post-State Socialist Societies.“ Paper presented at the 1996 meeting of the American Sociological Association, New York.
- Fong, M., G. Paull 1993. „Women's Economic Status in the Restructuring of Eastern Europe.“ Pp. 217-247 in *Democratic Reform and the Position of Woman in Transition Economics*, ed. by V. M. Moghadam. Oxford: Clarendon Press.
- Funk, N. S., S. M. Mueller (eds.) 1993. *Gender Politics and Post-communism*. New York: Routledge.
- Hagenaars, Jacques A. 1990. *Categorical Longitudinal Data*. Newbury Park, CA: Sage.
- Haney, L. 1994. „From Proud Worker to Good Mother: Woman, the State, and Regime Change in Hungary.“ *Frontiers* 14: 113-150.
- Hraba, J., A. McCutcheon, B. Dobratz, J. Večerník 1995. „„Dirty money“ and Education: Class Resources and Entrepreneurial Expectations in 1990 Czechoslovakia.“ *International Journal of Contemporary Sociology* 32: 221-234.
- Kluegel, J. R., E. R. Smith 1981. „Beliefs About Stratification.“ *Annual Review of Sociology* 7: 29-56.
- Kluegel, J. R., E. R. Smith 1986. *Beliefs About Inequality*. New York: Aldine De Gruyter.
- Lapidus, G. W. 1993. „Gender and Restructuring: The Impact of Perestroika and Its Aftermath on Soviet Women.“ Pp. 137-161 in *Democratic Reform and the Position of Women in Transition Economics*, ed. by V. M. Moghadam. Oxford: Clarendon Press.
- Marx Ferree, M. 1995. „After the Wall: Explaining the Status of Women in the Former GDR.“ *Sociological Focus* 28: 9-22.

- Marx Ferree, M., B. Young 1993. „Three Steps Back for Woman: German Unification and University Reform.“ *Political Science and Politics* 26 (June): 199-205.
- Massey, G., K. Hahn, D. Sekulic 1995. „Women, Men, and the ‚Second Shift‘ in Socialist Yugoslavia.“ *Gender and Society* 9: 359-379.
- Matějů, P. 1996. „Sociální třídy, postoje nerovnostem a politické orientace: Vývoj v letech 1991-1995.“ Materiál pro tiskovou konferenci. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Matějů, P., N. Lim 1995. „Who Has Gotten Ahead After the Fall of Communism? The Case of the Czech Republic.“ *Czech Sociological Review* 3: 117-136.
- Nielsen, F., A. S. Alderson 1995. „Income Inequality, Development and Dualism: Results From an Unbalanced Cross-National Panel.“ *American Sociological Review* 60: 674-701.
- Paukert, L. 1993. „The Changing Economic Status of Woman in the Period of Transition to a Market Economy: The Case of the Czech and Slovak Republics After 1989.“ Pp. 246-279 in *Democratic Reform and the Position of Women in Transitional Economics*, ed. by V. M. Moghadam. Oxford: Clarendon Press.
- Przeworski, A. 1991. *Democracy and the Market: Political and Economic Reforms in Eastern Europe and Latin America*. New York: Cambridge University Press.
- Raabe, P. H. 1995. „The structure of Employment and Careers as a Work-Family Problem: The Case of Communist Czechoslovakia.“ Pp. 57-67 in *Woman, Work and Society*, ed. by M. Čermáková. Working Paper 95: 4. Prague: Sociologický ústav AVČR.
- Racioppi, L., K. S. See 1995. „Organizing Women Before and After the Fall: Women’s Politics in the Soviet Union and Post-Soviet-Russia.“ *Signs* 20: 818-850.
- Rosenberg, D. J. 1991. „Shock Therapy: GDR Woman in Transition from a Socialist Welfare State to a Social Market Economy.“ *Signs* 17: 129-151.
- Rueschemeyer, M. 1993. „Women in East Germany: From State Socialism to Capitalist Welfare State.“ Pp. 75-91 in *Democratic Reform and the Position of Women in Transitional Economics*, ed. by V. M. Moghadam. Oxford: Clarendon Press.
- Rytina, J., W. Form, J. Pease 1970. „Income and Stratification Ideology: Beliefs About the American Opportunity System.“ *American Journal of Sociology* 75: 703-716.
- Salzmann, Z. 1990. „Portrayal of Gender Relations in Contemporary Czech Mass Media.“ *East European Quarterly* 23: 399-407.
- Staniszki, J. 1991. *The Dynamics of the Breakthrough in Eastern Europe: The Polish Experience*. Berkeley: University of California Press.
- Szelényi, I., E. Kostello 1996. „The Market Transition Debate: Toward a Synthesis.“ *American Journal of Sociology* 101: 1082-1096.
- Večerník, J. 1995. „Changing earnings distribution in the Czech Republic. Survey evidence from 1988-1994.“ *Economics of Transition* 3: 355-371.
- Večerník, J. 1996a. „Incomes in Central Europe: Distributions, Patterns and Perceptions.“ *Journal of European Social Policy* 6: 101-122.
- Večerník, J. 1996b. *Markets and People: The Czech Reform Experiences in Comparative Perspective*. Aldershot, UK: Avebury.
- Watson, P. 1993a. „Eastern Europe: the silent revolution of gender relationships.“ *Argument* 35: 859-874.
- Watson, P. 1993b. „Eastern Europe’s silent revolution: gender.“ *Sociology* 27: 471-487.
- Zeman, S. 1987. „Kontext a jádro problematiky ženy v současnosti.“ *Sociológia* 19: 176-177.
- Zhou, X., N. B. Tuma, P. Moen 1996. „Stratification Dynamics under State Socialism: The Case of Urban China, 1949-1993.“ *Social Forces* 74: 759-796.